



[dergipark.org.tr/tr/pub/alinterisosbil](http://dergipark.org.tr/tr/pub/alinterisosbil)

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

| e-ISSN 2602-229X |

PRENSİP

<https://prensip.gen.tr>

DERLEME MAKALE

REVIEW ARTICLE

## Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-2: Türkler Hakkında Bilgi Veren V.-X. Yüzyıllara Ait Seyyahlar ve Seyahatname Türündeki Eserleri

### An Annotated Bibliography Attempt-2: 5<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> Century Travelers and Their Travelogues That Give Information About Turkic Peoples

Muhammed Ali BUDAK 

Dr., Bağımsız Araştırmacı, İzmir, Türkiye

Geliş Tarihi/Received Date: 16.09.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date: 20.10.2023

#### Ö Z

Batı tarihçiliğinde Erken Ortaçağ terimiyle karşılanan ve yaklaşık olarak V. ile X. yüzyıllara denk gelen tarih aralığı, sadece Ortaçağ Türk tarihi için değil aynı zamanda dünya tarihi açısından da önemli bir zaman aralığıdır. Çünkü bu süreçte hem Avrupa'nın etnik yüzünü şekillendirecek Kavimler Göçü (375), Hun Türklerinin batıya göç etmesiyle başlamış ve Avrupa'da, sınırları Balkanlardan Manş Denizi'ne kadar uzanan Avrupa Hun Devleti kurulmuştur (376). Bundan kısa bir süre sonra da Asya'da sınırları Mançurya'dan Avrupa'da Kırım'a kadar uzanan ve tarihte Türk adını taşıyan ilk Türk devleti olan Göktürkler kurulmuştur. Araştırmaya konu olan tarih aralığı ayrıca Türklerin İslam diniyle ilk defa karşı karşıya geldikleri tarih aralığıdır. Bu araştırmada tarih çalışmalarında ana kaynak durumunda olan seyahatnameler incelenmeye çalışılmıştır. Zira seyahatnameler tarih bilimi açısından önemli kaynaklar arasında olmakla beraber son zamanlara kadar hak ettikleri değeri görmemişlerdir. Bu çalışma ile V. ve X. yüzyıllar arasında, Türk toplulukları hakkında bilgi veren seyahatname türü eserler ve onların yazarları hakkında kısaca bilgi verilmeye çalışılmış, bu alanda çalışma yapacak araştırmacılar için hiç değilse bir başlangıç noktası oluşturulması amaçlanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Türkler, Seyahatnameler, Kaynakça, Ortaçağ.

#### ABSTRACT

The date interval, which is met with the term Early Medieval in Western historiography and approximately coinciding with the 5th to 10th centuries, is an important time period not only for medieval Turkish history, but also for world history. During this time period, the Migration of Tribes, which will shape the ethnic face of Europe, started with the migration of the Hunnic Turks to the west and the European Hun State, whose borders extended from the Balkans to the English Channel, was established in Europe. Shortly after this, the Göktürks, the first Turkish state with the Turkish name in history, whose borders extended from Manchuria in Asia to the Crimea in Europe, was established. The date range that is the subject of the research is also the date range when the Turks first encountered the religion of Islam. In this research, it has been tried to examine the travelogues, which are the main source in history studies. Although travelogues are among the important sources in terms of history, they have not received the value they deserve until recently. With this study, it has been tried to give brief information about the travelogues and their authors that give information about Turkic peoples between the 5<sup>th</sup> and 10<sup>th</sup> centuries, and at least it is aimed to create a starting point for researchers who will work in this field in the future.

**Keywords:** Turks, Travelogues, Bibliography, Medieval.

Please cite this paper as follows/Atf için:

Budak, M. A. (2023). Açıklamalı bir kaynakça denemesi-2: Türkler hakkında bilgi veren V.-X. yüzyıllara ait seyyahlar ve seyahatname türündeki eserleri. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 169-178. <https://doi.org/10.30913/alinterisosbil.1361584>



## GİRİŞ

Bu çalışma, ilk olarak, daha önce yayımlanan ve 900 ila 1500 yılları arasını kapsayan çalışmanın (Budak, 2021) devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Zira orada Türkler (ve Moğollar) hakkında bilgi veren seyahatname türündeki eserlerin X. ve XV. yüzyıllar arasındaki örnekleri incelenmiştir. Mevcut çalışmada ise Batı yazınında Erken Ortaçağ terimiyle karşılanan V. ve X. yüzyıllar arasındaki seyahatname niteliği taşıyan eserler listelenmeye çalışılmıştır. İkinci olarak tarih araştırmalarında, tarihin yapısı gereği, mevcut andan geriye gidildikçe kullanılacak kaynaklar azaldığı için bu çalışma ile Ortaçağın ilk dönemlerindeki Türk tarihi için bir kaynak grubuna dair kaynakça oluşturulmaya çalışılmıştır. İncelenen dönemde tespit edilebilen seyahatname türü eserlerin toplamının on taneyi geçmemesi, bu dönem Türk tarihi için kaynakların ne kadar az ama her birinin bir o kadar önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Bir deneme niteliği taşıyan ve pek çok açıdan eksiklere sahip olan bu çalışma ile söz konusu alanda araştırma yapmak isteyenler için hiç değilse bir başlangıç oluşturması hedeflenmiştir.<sup>1</sup>

### Fa-Hsien (Foguo Ji)

Yaptığı yolculuğa dair geride bir kayıt bırakan ilk Budist hacı Fa-hsien'dir. Kendinden büyük olan üç kardeşi, daha süt dişleri dökülmeden önce öldükleri için babası Fa-Hsien'i Budizm rahibi aday (Sramanera) yapacağına yemin etmiş ama evinde tutmaya devam etmiştir. Küçükken ağır bir şekilde hastalanınca onu üç yaşında manastıra göndermiş, Fa-Hsien orada sağlığına kavuşmuş ve ailesinin yanına dönmeyi reddetmiştir. Budizmin manastırlarla ilgili kuralları üzerine yazılan kitapları (vinaya pitaka) araştırmak için Hindistan'a gitme isteği duymuş ve 399'da büyük ihtimalle yirmi beş yaşındayken yola çıkmıştır. Kara yoluyla Orta Asya'dan geçerek Hindistan'a ulaşmış, Ganj Nehri üzerinde bulunan Budizme ait kutsal merkezleri, Buda'nın doğduğu, öldüğü, ilk vaazını verdiği yerler gibi mekânları ziyaret etmiş, deniz yoluyla 414'te Çin'e geri dönmüştür. Geride bıraktığı ve *Budist Krallıklar Hakkında* (Fa-Hsien, 1886; Hye Ch'o, 1984; Yıldırım, 2015a) adlı eseri Türkler hakkında doğrudan bilgi vermemekle beraber Türk tarihi açısından en önemli yanı -özellikle Budizm açısından olmak üzere- Göktürklerin kurulacağı coğrafya üzerinde yaşayan insanların sosyo-kültürel durumlarına dair gözlemlerini içermesidir.

<sup>1</sup> Bu çalışmaya, hem haklarında daha fazla araştırma yapılması gerektiği için hem de aslında kronolojik olarak bu çalışmanın ilk kısmına girmekle beraber o dönem haberdar olunmayan şu eserler (ve yazarları) alınmamıştır: 1172 yılında Kudüs'e bir ziyaret gerçekleştirmek için yola çıkan ve 1173'te II. Kılıç Arslan'ı ziyaret eden, Saksonya Dükü Aslan Heinrich'in bu yolculuğuna dair Lübeckli Arnold'un eserinde yer alan bir kayıt, (Özcan, 2016); Kutsal Roma-Germen İmparatoru Friedrich Barbarossa tarafından Selahattin Eyyübi'ye gönderilen ve 1175-1176 arasında yaptığı bu seyahatini "Itinerarium" adıyla kısaca kaydeden Burchard von Strazburg (Aliyazıcıoğlu, 2021); 1232'de Kutsal Toprakları ziyaret etmek için yola çıkan, Mısır ve Suriye'nin yanında Ermenistan dediği Kilikya bölgelerini ziyaret eden, buralarda on yıl kaldığını söyleyen bir Alman olan Siyon Dağı'ndan Burchard, (*Burchard of Mount Sion: A.D. 1280*, 1896); 1483-1484 arası İtalya'dan deniz yoluyla Kudüs'e varan ve Mısır üzerinden yine deniz yoluyla Avrupa'ya geri dönen bir Alman olan Bernard von Breydenbach'ın seyahatnamesi, (Hugh, 1911); 1481 ile 1485 arası hac yapmak amacıyla çıktığı seyahatte başta Kudüs olmak üzere Mısır, İran ve Türkiye'deki çeşitli şehirleri de gören fakat yazılan eserin (Tvoyage van Mher Joos van Ghistele) hem daha çok satılması hem de daha geniş bir kitleye hitap etmesi için içine çok çeşitli kaynaktan farklı bilgilere ek olarak pek çok hayali şeyin de eklenmesine izin veren Joos van Ghistele (Kaçar, 2021).

### Priskos (“Tarih”)

Priskos’un hayatı hakkında bilinenler, *fragmanlar* şeklinde günümüze ulaşan eserinden öğrenilenlerle sınırlıdır. Kendisi bir hatip ve sofisttir. Büyük ihtimalle 410 veya 420 yılları arasında, Marmara Ereğlisi’nin yakınlarındaki Panion’da<sup>2</sup> dünyaya gelmiş (Ahmetbeyoğlu, 1995), 472’den sonra da hayatını kaybetmiştir (Baldwin, 1991a). 449 yılında Attila’ya (h. 434-453) elçi olarak gönderilen Maximinus’un elçilik heyetinde bulunmuştur. Bunun ardından 450 yılında Roma’yı ziyaret etmiş, 451-452’de yine Maximinus’la beraber Şam üzerinden Mısır’a gitmiştir. Bu yolculuğun nedeni de sınırları yağmalayan Nobadeler ve Blemmyeler ile bir barış görüşmesi gerçekleştirmektir. Bunun ardından Maximinus ölmüş, Priskos İskenderiye yoluyla Konstantinopolis’e dönmüştür. Son olarak Bizans İmparatoru Marcianus’un (h. 450-457) *magister officiorum*’u [Daireler Başkanı, (en yüksek sivil yönetim makamı)] olan Euphemios’un heyetinde *assessor* (sekreter, yasal danışman) olarak görülmektedir (Blockley, 1981; Ahmetbeyoğlu, 1995) ki bunun tarihi de 456 yılı civarındadır (Baldwin, 1991a).

Priskos tarafından yazılan eserin gerçek adı bilinmemekle beraber, “Tarih” “Gotların Tarihi” ve “Bizans Tarihi” adlarıyla anılmaktadır. Bununla beraber Suda Ansiklopedisi’nde (X. yüzyıl) Priskos’un hem Bizans İmparatorluğu tarihini ilgilendiren hem de Attila’yı ilgilendiren olayları sekiz cilt halinde yazdığına dair bir kaydın varlığı bilinmektedir (Blockley, 1981). Yazdığı eserin hangi zaman aralığını kapsadığı konusunda tam bir bilgi yoktur. Bununla beraber 433 öncesinden bahsedilmemesi, hakkında anlatım yapılan son olayların tarihinin 472 olması nedeniyle Priskos’un “Tarih”inin 433 ile 472 arasını içerdiği sonucuna varılmıştır. Maximinus’un yanında katıldığı elçilik görevine ait seyahatinin gözlemlerini içeren parça, eserin günümüzde elde bulunan en uzun parçasıdır ve V. yüzyıl Attila dönemi Hun Türkleri için tek ana kaynak durumundadır. O bizzat gördüğü ve bir süre içlerinde kaldığı Hunların hayatlarını, konuşmalarını, örf ve adetlerini, yiyecek ve içeceklerini anlatmış; Attila, eşi Arıkan ve o dönem hayatta olmayan kardeşi Bleda’nın geride kalan dul eşi hakkında önemli bilgiler vermiştir (Ahmetbeyoğlu, 1995). Fakat eserinde zaman kavramının muğlak olması, mesafe ve yer bilgilerine dair yeterli bilgi vermemesi nedeniyle elçilik heyetinin nereye gittiği ve dolayısıyla Attila’nın ordasının nerede kurulduğunu belirlemek imkânsıza yakındır (Blockley, 1981).<sup>3</sup>

Priskos’un, Attila’nın alçak gönüllülüğünü göstermek için anlattığı ve giysilerinin askerlerinkinden farklı olmadığını söylemesi (Ahmetbeyoğlu, 1995) akla, İtil Bulgarlarına gönderilen Abbasi elçilik heyetinde bulunan İbn Fadlan’ın -büyük ihtimalle Türkler arasındaki su kültüründen kaynaklanmakla beraber- Oğuz Sübaşısı Etrak’ın içine giydiği hırkanın eskiliğini; İtil Bulgar Hükümdarı İlteber Almuş’un atına seyis olmadan, tek başına binmesini (İbn Fazlan, 1995) ve Cengiz Han’ın kendi yönetimindeki çobanları gibi giyindiğini, onlarınkine benzer elbiseler giyindiğini söylemesini (Bretschneider, 1910; Budak, 2022) getirmektedir. Yine aynı şekilde Attila ve Onügez’in (Onegesius) otağlarının etraflarında bulunan çitler (Ahmetbeyoğlu, 1995) de Plano Carpini’nin Moğol

<sup>2</sup> Panion veya Panados büyük ihtimalle günümüz Tekiradağ, Süleymanpaşa’da bulunan Barbaros’un Bizans İmparatorluğu dönemindeki adıdır. Bkz. Aksan (2018).

<sup>3</sup> Priskos’un hayatı, yazdığı eser, asker sayısı gibi durumlarda neredeyse hiç kesin sayı vermezken, vergiler söz konusu olduğunda oldukça net sayılar vermesi ve Attila’nın ordasında karşılaştığı bir Grek ile yaptığı görüşmenin ne kadar ve hangi oranda gerçek olduğuna dair detaylı bir inceleme için bkz. Blockley (1981).

Hanı Güyük Han'ın otağının etrafındaki süslü çitlere dair gördüklerini anımsatmaktadır (Carpini, 2015). Priskos, Attila'nın verdiği ziyafette yenilen yemekler hakkında detaylı bilgi vermemiş olsa da “Yemekte en hürmetli yer, Attila'nın sağ tarafı idi. İkinci mevkii sol tarafı idi,” demiştir (Ahmetbeyoğlu, 1995) ki bu da Attila'nın Türk ananaesi olan ülüş ve oruna riayet ettiğine işaret etmektedir.

### **Sung Yün ve Hui Sheng**

Sung Yün ve Hui Sheng, İmparatoriçe Dowager Ta-hao (Hu) (515-528) tarafından 518 yılında Budizm'e ait kitapları toplamak ve Çin'e getirmek göreviyle batıya gönderilmişlerdir. Budizmin Mahayana Mezhebine ait 170 cilt kitabı elde eden bu iki Budist hacı Hindistan'ın ortalarına uğramadan günümüzdeki Peşaver'e denk gelen Gandhara topraklarına ulaşmış, günümüzdeki Svat Vadisi'nde bulunan Udyana'da hoş karşılanılmaktan memnun fakat Gandhara Kralı'nın onları soğuk karşılamasından rahatsız olmuşlardır. Bu durumun nedeni, hacıların ziyareti esnasında kuzeybatı Hindistan'ın siyasi açıdan istikrarsız olmasıdır. Gandhara Kralı'nın tavrı yüzünden Hindistan'ın iç taraflarına inemeyen ve dolayısıyla Budizm'e ait kutsal mekânları ziyaret edemeyen hacılar, kendilerine verilmiş olan görevi tamamladıkları için 521 yılında Çin'e geri dönmüşlerdir (Hye Ch'o, 1984). Hayatı hakkında daha fazla bilgiye sahip olunmayan Sung Yün'ün geride bıraktığı kayıtlar, Eftalitler hakkında bilgi veren bir ana kaynak özelliği taşımaktadır (Yıldırım, 2015b) ve Edouard Chavannes (1903) tarafından detaylı şekilde analiz edilmiştir.

### **Zemarkos**

Zemarkos hakkında bilinenler yok denecek kadar azdır. Seyahatine yönelik kayıtların içinde bulunduğu eseri kaleme alan Muhafız Menandros'e<sup>4</sup> göre Kilikya kökenlidir. Doğu Roma İmparatoru II. Iustinus (h. 565-578) döneminde senatörlük ve elçilik (Kaegi & Kazhdan, 1991) yapmasının yanında Doğu Şehirleri Generalliği makamında da bulunmuştur ve 568 yılının Ağustos ayında, aynı yıl Göktürklerden gelen elçilik heyetine karşılık olarak Göktürlere gönderilmiştir (Beazley, 1910-1911). Bunun nedeni, Sasani Devleti'nin en önemli yöneticilerinden olan I. Hüsrev'in (h. 531-579) ipek ticaretini tekeline almak istemesi -ki bu dönemde Bizans'a satılan ipeğin vergisi, Sasanilerin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur- İpek Yolu'nun yönetimini idarelerine alan Göktürklerin elinde ciddi miktarda -ve Sasanilerin politikası yüzünden Batı'ya aktarılamayan- Çin ipeğinin bulunması ve Bizans İmparatorluğu'nun da Sasanilere alternatif bir ipek ihracatçısı aramalarıdır (Özcan, 2014).

Zemarkos'un bu yolculuğuna dair bilgiler, Bizans İmparatorluğu tarihçisi Muhafız Menandros'un 558-582 yılları arasında olan bitenlere dair bilgi verdiği, Agathias'ın doğrudan devamı olan ve “Tarih” adını taşıyan eserinde bulunmaktadır. VI. yüzyılda yaşamış Muhafız Menandros'un eseri ne yazık ki bir bütün halinde günümüze gelmemiş, ancak 70'den fazla parçası (*fragment*) İmparator VII. Konstantinos Porphyrogenitus'un (913-959) *Excerpta de legationibus*'unda ve Suda'nın Ansiklopedisi'nde korunabilmiştir (Baldwin, 1991b). Başta Avarlar olmak üzere Göktürk, Eftalit, Kutrigur ve Utigur gibi Türk toplulukları hakkında önemli bilgiler içeren bu eser Göktürkler, Bizans İmparatorluğu ve Sasaniler arasındaki ilişkilere ek olarak

<sup>4</sup> Menander Protiktör. Kendisi muhtemelen bir saray muhafızı, *protector domesticus*, olduğu için bu unvanla anılır olmuştur (Baldwin, 1991b).

Zemarkos'un Göktürklere yönelik gözlemlerinin yer aldığı elçilik görevinin kayıtlarını da içerdiği için Türk tarihi açısından çok büyük öneme sahip bir kaynaktır (Ahmetbeyoğlu, 2009).

Zemarkos'un 568/9-571 arasında Türk Hanı Sizaboulos (Dizabul) veya İstemi'ye yaptığı bu elçilik görevinde o, Türkleri İranlılara karşı saldırmaya teşvik etmiş, yanındaki 20 adamla beraber Türk Hanı'nın İran'a yaptığı bir sefere katılmış, "bataklık" olarak adlandırdığı Aral Gölü ve Volga Nehri üzerinden Alanlara ulaşmış, burada iyi karşılanmış, İranlıların ona kurduğu tuzaktan kurtularak muhtemelen yanında büyük miktarda bulundurduğu ipekle beraber Konstantinapolis'e ulaşmıştır (Kaegi & Kazhdan, 1991). Bu yolculuğun başında Zemarkos, Sogd bölgesine geldiğinde, elçilik heyetine satılık demir sunulmuş ve heyet, XIII. yüzyılda Moğollara gönderilen Plano Carpini'ye uygulandığı şekliyle (Carpini, 2015) iki ateş arasından geçirilerek kötü ruhlardan arındırılmıştır. Dizabul/İstemi (veya onun ardılı) ile Altay Dağları'nda görüşmüş, onun İran üzerine yaptığı sefere eşlik ederken Talas'ta İran elçileri ile Türklerin ağız dalaşına şahit olmuştur (Bundan 60 yıl sonra buradan geçecek olan Çinli seyyah Hsüan Tsang burada Dizabul/İstemi'nin ardıllarından biriyle karşılaşacaktır). Zemarkos'un Emba, Ural, Volga ve Kuban nehirlerini geçerek, Kafkasların batısından dolanıp Trabzon üzerinden Konstantinapolis'e ulaşmasının o dönem Hazar Denizi'nin Kuzey Buz Denizi'nin bir körfezi olduğuna yönelik yanlış kanıyı ortadan kaldıramaması garipsenecek bir durumdur (Beazley, 1910-1911).

### **Hsüan Tseng (Ta T'ang Hsi Yü Chi)**

Çinli Budist hacılar arasında en meşhuru olan Hsüan Tseng, 603 yılında dünyaya gelmiş ve küçük yaşta, yaşına göre son derece zeki olduğunu gözler önüne sermiştir. Zaten bir Budist müridi olan ve bir manastırda yaşayan abisi Chang-tsi, ondaki bu eğilimi görünce on üç yaşındaki Hsüan Tseng'i yanına almış ve ona Budizmi öğretmiştir. Yirmi yaşından itibaren Budizm'e ait kutsal kitaplardaki bilgileri öğrenmek için Çin'i dolaşmaya başlamış; bilgisi derinleştikçe ve kendisinden önce aynı deneyimi yaşayan Fa Hsien'den haberdar olarak, Çin'e ulaşmayı başaran Budizm kitaplarının eksik ve yanlış tercüme edilmiş olmasından endişelenerek bu dinin anavatanına doğru bir yolculuk yapma isteği hissetmiştir (Hye Ch'o, 1984). Fakat bu dönemde Çin ve Göktürkler arasında yaşanan savaş nedeniyle T'ang Hanedanı İmparatoru T'ai Tsung (h. 625-649), ülke dışına çıkmayı yasakladığı ve bundan dolayı Hsüan Tseng'in bu yolculuk için istediği izin verilmeyince o da 627'de yasadışı yollarla Çin'den ayrılmıştır. Batı Göktürklerin topraklarından geçmek amacıyla Suyab'da bulunan İstemi Yabgu'nun soyundan gelen T'ung Yabgu Kağan'dan geçiş izni almış, günümüz Kırgızistan ve Afganistan'ı üzerinden Hindistan'a ulaşmıştır. Eğitimlerini tamamlayıp, istediği kitapları topladıktan sonra anavatanına dönmek üzere yola çıkmış 645'te Çin'e ulaşmıştır. İmparator T'ai Tsung tarafından işlediği suçu bağışlanmış ve gördüklerini yazma talimatı verilmiştir (Ergüven, 2011). Kara yoluyla gidip döndüğü Hindistan'a ait bu yolculuğunu *Ta-T'ang Hsi-yu chi*, yani *Büyük T'ang Hanedanı Döneminde Batı Bölgelerine Dair* adını taşıyan bir seyahatnameyle ölümsüzleştirmiş, İmparator tarafından ona sunulan tüm yüksek düzeyli memuriyet makamlarını reddetmiş ve 664 yılında ölünceye değin kendini Budist metinlerin Çinceye kazandırılmasına adanmıştır (Hye Ch'o, 1984).

Hsüan Tseng'in seyahatnamesinin ilk ve on ikinci bölümü Batı Göktürklerinin egemen olduğu bölgelere dair bilgiler içermektedir. Kendisi Türklerin yaşadığı topraklara dair coğrafi bilgilerin yanında buralarda yaşayanlar hakkında da çeşitli bilgiler vermiştir. Türklerin tarımsal faaliyetleri ve şehirleşme durumlarına dair gözlemlerde bulunmuş; hayvancılık, özellikle at ve koyun yetiştiriciliğinden bahsetmiştir. Onların ticari faaliyetleri, kültür seviyeleri ve Budizm dinine dair gördükleri de yine Türk tarihi açısından önem arz eden konulardandır (Ergüven, 2011). Hsüan Tseng'in Batı Göktürk Kağanı T'ung Yabgu'yu (h. 618-630) 630 yılında ve otağında görmüş olması da vurgulanması gereken başka bir durumdur. Zira bu şekilde Eski T'ang Tarihi adlı kaynakta T'ung Yabgu'nun ölüm yılı için verilen 628 tarihinin yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır (Kırilen, 2013). Hsüan Tseng, Batı Göktürklerin en parlak olduğu dönem olan T'ung Yabgu Kağan dönemi hakkında bilgi vermenin yanında, Kabil vadisinde yönetici olan Aşina Türkleri, yani Göktürk varlığı (Türk-Şahiler) hakkında da bilgi veren ender kaynaklardan biridir (Hsüan Tsiang, 1884; Djumaniyazova, 2018).

### Hye Ch'o (Wang-wu-t'ien-chu-kuo Chuan)

Bir Koreli olan Hye Ch'o Kore Yarımadası'ndaki Silla Krallığı'nda (Hsin-lo) yaklaşık 700-704 yılları civarında doğmuştur. 724'ten kısa bir süre önce deniz yoluyla Çin'den Hindistan'a gitmek için yola çıkmış, ülkenin doğusunda karaya çıkmasının ardından Sarnath ve Kusinagara gibi Budist kutsal mekânlarını ziyarete başlamıştır. Ayrıca Hindistan'ın kuzey bölgelerinden geçip güneye, Çalukya Hanedanı'nın başkentine, oradan batıya Kathiavar (Kathiyavar) Yarımadası'ndaki Maitraka (Valabhi) Hanedanlığı'na gitmiş; kuzeybatıya yönelerek Jalandhara (Jalandhar) üzerinden İndüs ve daha da kuzeydeki Keşmir'e ulaşmıştır. Buradaki Gandhara topraklarından, Kapisa ve çeşitli Orta Asya devletlerinden geçtikten sonra 727 yılının Aralık ayında T'ang Hanedanlığının sınır şehri olan An-hsi'ye (Kuça) ulaşmıştır. Çin'de büyük ihtimale ikamet ettiği Ch'ang-an'da çeşitli Budist metinlerinin tercümesiyle uğraşmış, 780'de yaklaşık seksen yaşlarında Budizm için kutsal mekânlardan biri olan Wu-t'ai Dağları'na gitmiştir ve aynı yıl veya bir sonraki yıl (781) hayatını kaybetmiştir (Hye Ch'o, 1984).

Hye Ch'o'nun bu yolculuğunu anlattığı, *Hindistan'ın Beş Bölgesine Yapılan Bir Haccın Hatıraları* adını taşıyan eserinin günümüze sadece belirli bir kısmı ulaşmıştır ve bu kısmın, yolculuğa başlayış ve yolculuğun sona eriş kısımları hasarlıdır. Dili vasattır, bazı bölümler muğlaktır, Hindistan ve Orta Asya'da konuşulan diller hakkındaki bilgileri oldukça sınırlıdır. Bundan dolayı eserinde bazı özel isimlere yer vermemiştir. Bununla beraber onun *Hatıraları*, VIII. yüzyılın başlarındaki Orta Asya tarihinin yanında bu yüzyıl Hindistan tarihi ve buralardaki sosyal durum için son derece önemli bir kaynaktır. Hye Ch'o ayrıca Müslüman Arapların Batı Hindistan'ı ve Orta Asya'yı işgallerinin bir görgü tanığıdır. Zira bizzat kendisi Hindistan'dayken Arapların yarımadanın batı tarafındaki ülkelerin yarısını istila ettiklerini belirtmektedir. Onun *Hatıraları*, Müslümanların Hindistan'ı ele geçirmek için yaptıkları ilk teşebbüslere dair bir kaynak olmasının yanında, 727 yılında Orta Asya'da Arapların, Türklerin, Tibetlilerin ve Çinlilerin nerelere hâkim olduğunu ve nerelerin bağımsızlığını koruduğunu anlatması açısından da dikkat çekicidir. Dolayısıyla Hye Ch'o'nun *Hatıraları* büyük ihtimale, Müslüman Arapların işgaline uğramadan önce Orta Asya hakkında bilgi veren tek Müslüman olmayan çağdaş kaynaktır (Hye Ch'o, 1984; Sarıtaş, 2010; Yıldırım, 2022). Türk tarihi söz konusu olduğunda, Hindistan'ın kuzey batısında kurulan Kabul-Şahlar

(Merçil, 1989) diye de anılan Türk Şahiler Devleti'ne dair Biruni (el-Biruni, 2018) ve Yakubi'den (Rahman, 2002; *The Works of Ibn Wadiah al-Ya'qubi*, 2018) başka bilgi veren ender kaynaklardan biridir ki bu devlet hakkında yakın zamanda Türkçe (Akbaş, 2019) bir çalışma yapılmış olması sevindirici bir gelişmedir.

### **Wu-K'ong**

Wu K'ong, 751 yılında Çin'de hüküm süren T'ang Hanedanı tarafından Keşmir'e gönderilen bir elçilik heyetinde bulunmuş fakat kendisi hastalandığı için günümüz Peşaver civarında durmak zorunda kalmıştır. Bu durum onun manevi hayata yönelmesine neden olmuş, 757 yılında bir Budacı keşişin eğitimine girmiş, 758 civarında önce Keşmir'in güneylerine sonra da Hindistan'ın iç taraflarına yolculuk yaparak buralardaki tapınakları ziyaret etmiştir. Sanskritçe de öğrendiği dört yılın ardından ülkesine geri dönüş yolculuğuna başlamış, Kuça ve Beşbalık'ta çeşitli dini eserlerin Çinceye tercümesini gerçekleştirmiş, nihayetinde 790 yılında ve 60 yaşını aşmış biri olarak ülkesine geri dönmüş, 812 yılında da hayatını kaybetmiştir (Yong-Seong, 1993; Yıldırım, 2015c).

Onun kaleme aldığı seyahatnamesinde Batı Göktürklerin hâkimiyet alanı ve onlardaki Budizm faaliyetlerine yönelik önemli ve doğrudan bilgiler içermektedir. Zira Göktürkler tarafından yaptırılan Budizm manastırlarından bahsetmektedir. Bunlara ek olarak Hye Ch'o ile beraber Hindistan'ın kuzeyindeki Türklerin mevcudiyeti (Yıldırım, 2015c) hakkında bilgi veren birkaç kaynaktan biridir.

### **Halife Hişam'ın Elçisi ve Temim ibn Bahr**

Müslüman Arapların Orta Asya'yı işgale başladıkları ve dolayısıyla Çin ile bir üstünlük mücadelesine girdikleri dönemde, Minorsky'nin düşüncesine göre mutlak surette bir dizi Arap seyyah ve elçi Uzak Doğu'ya doğru yolculuklar yapmış olmalıydılar. Fakat bunların seyahatlerine ilişkin detaylı raporların çok azı günümüze gelebilmiştir (Minorsky, 1948). Bunlardan Ebu Dülef ve ibn Fadlan hakkında daha önce yeterli bilgi verilmiştir (Budak, 2021). Yecüc ve Mecüc Seddi'ni araştırmak için gönderilen, başta ibn Hurdazbih olmak üzere ibnü'l-Fakih, ibn Rüsteh, Makdisi ve Kazvini (Ağarı, 2020) gibi kaynaklarda nakledilen Tercüman Sellam'ın yolculuk ve gözlem raporunda Hazar Türkleri (İbn Hurdazbih, 2008) hariç olmak üzere doğrudan Türkler hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Buna ek olarak Minorsky, Şerefü'z-zaman Tahir el-Mervezi'nin Kitabü Tabayi'l-Hayevan adlı eseri üzerinde çalışırken Biruni, Ebu'l-Fida gibi Müslüman âlimlerin doğuya dair bilgilerini -biri 1024 yılında Bulgarlardan gelen olmak üzere- (Marvazi, 1942) 1027 yılında Gazneli Mahmud'un sarayını ziyaret eden Kitan Hanı'nın elçisinden aldıklarını belirtmiştir (Minorsky, 1948) ki Osman Turan da Biruni'de Kitan Han adıyla geçen hükümdarın Türk hükümdarı olduğunu fakat bu elçiliğin tarihinin 1024 olması gerektiğini söylemiştir (Turan, 1941).

Bu şekilde yolculuk gerçekleştiren ve ardında kısa da olsa kayıt bırakan elçilerden birisi de Emevi Halifesi Hişam'ın Türgiş Hanına gönderdiği elçilik heyetidir. İbnü'l-Fakih'in gönderilen bu elçilik heyetine dair anlattığı rivayetin genellikle Yakut'tan (Akyürek, 2013; Şeşen, 2017) başka bir yerde bulunmadığı yönünde yanlış bir kanaat mevcuttur (Marquart, 1920; Togan, 1948). Bu elçilik heyetinin 737-738 tarihinden, yani Türklerin kendi aralarında anlaşmazlığa düşüp, Horasan sınırında Araplar karşısında ciddi bir tehdit olmayı bıraktıkları tarihten önce gönderilmiş olması düşünülmektedir

(Khleifat, 1973). Halife Hişam tarafından bu heyetin gönderildiği Kağan da büyük ihtimalle Orhun Kitabelerinde On ok kağanı unvanıyla geçen Batı Göktürk (Türgişler) Hakanı Sulu (Solu, Su-Lu) Kağan'dır (h. 717-737) (Togan, 1948; Özyayın, 2014; Şeşen, 2017). Marquart tarafından detaylı bir incelemesi yapılan (Marquart, 1920) bu seyahatinde elçi, -Attila (Ahmetbeyoğlu, 1995), Oğuz subaşı ve Bulgar Hanı (İbn Fazlan, 1995) gibi Türk liderlerinin şartlar elverdiğince alçak gönüllü olduklarına bir kanıt daha teşkil edersine- Türk Kağanını eyer yaparken görmesi, Kağanın çevresinde on Bey'in bulunması, İslamiyeti kabul etmeme nedenleri gibi konularda önemli bilgiler vermekte (Şeşen, 2017) ve Batı Göktürklerdeki -ve ardılları Türğişler'deki- On-ok teşkilatını doğrudan gözler önüne sermektedir.

Halife Hişam'ın gönderdiği elçilik heyetinin bir benzeri de Uygur Türklerine gönderilen Temim b. Bahr el-Mutavvii'nin heyetidir. Uzun zamandan beri Horasan'da ikamet eden bir aileye mensup olan Temim, bu seyahatini 821'in başlarında yapmış olmalıdır (Minorsky, 1948) ki bu dönemde Uygur Hanı Çin kaynaklarında Ch'ung-ti adıyla geçen Küçlüg Bilge Kağan'dır (Kün Tengride Uluğ Bolmuş Küç Küçlük Bilge Kağan) (h. 821-824) (Almas, 2013). Başta Uygurlara ait olanlar olmak üzere yerleşimler, mesafeler, dini durum, özel adlar, hem boylar arasında ve hem de Çin'le olan ilişkiler konularında önemli bilgiler ve ipuçları veren Temim'in bu yolculuk raporu Minorsky (1948)<sup>5</sup> tarafından incelenmiştir.

## KAYNAKÇA

### Eserler

- Ağarı, M. (2020). İslam coğrafyacılarında Ye'cüc Me'cüc bahsi. *Çeşm-i Cihan*. 7(2), 2-32. <https://doi.org/10.30804/cesmicihan.820967>
- Ahmetbeyoğlu, A. (1995). *Grek Seyyah Priskos'a (V. Asır) göre Avrupa hunları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2009). Bizans tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) hakkında verdiği bilgiler. *Tarih Dergisi*, (50), 11-25.
- Akbaş, N. (2019). *Türk şahiler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İnönü Üniversitesi).
- Aksan, Z. M. (2018). Preliminary report on the test excavations of Tekirdağ Archaeology Muesum at Barbaros in Tekirdağ. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (33), 1-21.
- Akyürek, Y. (2013). Emeviler dönemi fetih politikası ve Maveraünnehir'in fethi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 85-115.
- Aliyazıcıoğlu, Z. İ. (2021). Burchard von Strazburg'un Mısır sefareti (1175/1176) ve İslam dünyasına dair izlenimleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40(70), 148-169. <https://doi.org/10.35239/tariharastirmalari.907348>
- Almas, T. (2013). *Uygurlar*. Selenge Yayınları.
- Baldwin, B. (1991a). Priskos. İçinde P. Alexander (Ed.), *The oxford dictionary of Byzantium*, Cilt 3 (ss. 1721). Oxford University Press.
- Baldwin, B. (1991b). Menander protector. İçinde P. Alexander (Ed.), *The oxford dictionary of Byzantium*, Cilt 2 (ss. 1338). Oxford University Press.

<sup>5</sup> Mervezi'nin eseri ve Temim'in raporunun Türkçe çevirisi için bkz. Sağır (2006).



- Beazley, C. R. (1910-1911). Zemarchus. İçinde H. E. Hooper, H. Chisholm & W. A. Phillips (Eds.), *The encyclopaedia Britannica, Cilt 28, 11<sup>th</sup> edition* (ss. 966-977). Encyclopaedia Britannica Inc.
- Blockley, R. C. (1981). *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire*. Francis Cairns.
- Bretschneider, E. (1910). *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources: Fragments towards the knowledge of the geography and history of central and Western Asia from the 13<sup>th</sup> to the 17<sup>th</sup> century*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.
- Budak, M. A. (2021). Açıklamalı bir kaynakça denemesi: Türkler ve Moğollar hakkında bilgi veren X.-XV. yüzyıllara ait seyyahlar ve seyahatname türündeki eserleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128(253), 259-308.
- Budak, M. A. (2022). Cengiz Han'ın taocu keşiş Ch'ang Ch'un'a gönderdiği mektuba dair bir değerlendirme. *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 47-64.
- Burchard of Mount Sion: A. D. 1280*. (1896). Çev. (Aubrey Stewart). Palestine Exploration Fund.
- Carpini, P. (2015). *Moğolistan seyahatnamesi (1245-1247)*. Gece Kitaplığı.
- Chavannes, E. (1903). Voyage de Song Yun dans l'Udyana et la Gandhara. *Bulletin de l'Ecole Française d'Extreme-Orient*, 3(3), 379-441.
- Djumaniyazova, F. (2018). Çinli rahip Hsüan-Tseng Seyahatnamesi'ne göre Kabil vadisinde Türkler hakkındaki az bilinen belge. XVII Türk Tarih Kongresi. Ankara.
- el-Biruni, E. R. M. b. A. (2018). *Tahkiku ma li'l-hind*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ergüven, İ. H. (2011). *Hsüan-Tsang'ın seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (metin çevirisi ve değerlendirme)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi).
- Fa-Hsien. (1886). *A record of buddhistic kingdoms being an account by the Chinese Monk Fa-Hien of his travels in India and Ceylon (A.D. 399-414) in search of The Buddhist books of discipline*. Clarendon Press.
- Hsüan Tsiang. (1884). *Si-Yu-Ki (Buddhist records of the Western world)*. Trübner & Co.
- Hugh, D. (1911). *Bernard von Breydenbach and his journey to the holy land 1483-4: A bibliography*. J&J Leighton.
- Hye Ch'o. (1984). *Memoir of the pilgrimage to the five regions of India*. Asian Humanities Press.
- İbn Fazlan, A. (1995). *Seyahatname*. Bedir Yayınları.
- İbn Hurdazbih, E.-K. U. i. A. (2008). *Yollar ve ülkeler kitabı*. Kitabevi Yayınları.
- Kaçar, H. (2021). Joos von Ghistele'in hac seyahati anlatısında (1491) İslam ve Osmanlılara dair söylemi. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 219-234. <https://doi.org/10.48120/oad.1012315>
- Kaegi, W. E., & Kazhdan, A. (1991). Zemarchos. İçinde A. P. Kazhdan (Ed.), *The oxford dictionary of Byzantium, Cilt 3* (ss. 2222). Oxford University Press.
- Khleifat, A. M. (1973). *The caliphate of Hisam b. Abd Al-Malik (105-125/724/743) with special reference to internal powers* (Yayınlanmamış Doktora tezi, Londra Üniversitesi).
- Kırilen, G. (2013). Xuan Zang'ın Orta Asya izlenimleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(1), 63-83.

- Marquart, I. (1920). Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien. İçinde F. Hirth (ed.), *Festschrift für Friedrich Hirth* (ss. 289-299). Verlag Oesterheld & Company.
- Marvazi, S. A.-Z. T. (1942). *On China, the Turks and India*. Royal Asiatic Society.
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler devleti tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Minorsky, V. (1948). Tamim ibn Bahr's journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12(2), 275-305. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00080228>
- Özaydın, A. (2014). Türklerin islamiyeti kabulü. İçinde H. C. Güzel & K. Çiçek (Eds.), *Türkler ansiklopedisi*, Cilt 4 (ss. 239-262). Yeni Türkiye Yayınları.
- Özcan, A. T. (2014). Menander Protector'un Doğu Roma elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığı'na yaptığı seyahate ilişkin kaydı. *Kubaba Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi*, (23), 27-35.
- Özcan, A. T. (2016). Lübeckli Arnold'un Chronica Slavorum adlı eserinde Arslan Heinrich'in II. Kılıç Arslan'ı ziyareti (1173) bahsi ve kayıtlarının bazı sorunları üzerine. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (1), 191-216.
- Rahman, A. (2002). New light on the Khingal, Turk and the Hindu Śāhis, *Ancient Pakistan*, 15, 37-42.
- Sağır, C. (2006). *Temim ibn Bahr'ın seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabai Hayavan eserinin tercümesi ve değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi).
- Sarıtaş, E. (2010). Seyyah Hui Chao'nun beş Tianzhu ülkesine seyahati ve Türk tarihi bakımından öncemi. *Şarkiyat Mecmuası*, (16), 105-117.
- Şeşen, R. (2017). *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- The Works of Ibn Wadih al-Ya'qubi*. (2018). Eds. (M. S. Gordon, C. F. Robinson, E. K. Rowson & M. Fishbein). Brill.
- Togan, Z. V. (1948). İbn Al-Fakih'in Türklere ait haberleri. *Bellekten*, 12(45), 11-16.
- Turan, O. (1941). *Oniki hayvanlı Türk takvimi*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Yıldırım, K. (2015a). Fa Hsien'in Türkistan'da seyahati. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(1), 45-58.
- Yıldırım, K. (2015b). Sung Yün'ün Türkistan'daki seyahati. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30(1), 281-300. <https://doi.org/10.18513/egetid.185931>
- Yıldırım, K. (2015c). Wu Gong seyahatnamesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (217), 21-39.
- Yıldırım, K. (2022). Hyecho (Hui Chao) seyahatnamesi. İçinde F. Yılmaz (Ed.), 9. *Milletlerarası Türkoloji kongresi bildiriler kitabı* (ss. 1183-1212). İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- Yong-Seong, C. (1993). *Wu-K'ong seyahatnamesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi).